

UO'K: 81'373.612.2:008

METAFORA - TIL, MADANIYAT VA MA'NAVIYAT KO'ZGUSI

МЕТАФОРА – ЗЕРКАЛО ЯЗЫКА, КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНОСТИ

METAPHOR IS A MIRROR OF LANGUAGE, CULTURE AND SPIRITUALITY

Egamberdiyeva Iroda Abdurahimovna

Andijon davlat chet tillari instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola fitomorfik metaforaning ayrim hind-yevropa va turkiy tillardagi toifalarini belgilab berish hamda ularning dunyo manzarasini aks ettirishdagi pragmatik va kognitiv vazifalarini aniqlashga bag'ishlangan. Fitomorfik metafora lingvomadaniy va kognitiv aspektida tavsiflanadi va uning milliy-madaniy tabiati, etnik xususiyati, kognitiv strukturasi haqida xulosalar beriladi. Bundan tashqari, fitomorfik metafora muammosi turli tillar tizimida muqoyasa etilmaganligi bilan ham lingvistikaning kun tartibiga qo'yilishining naqadar dolzarb ekanligini belgilaydi. Chunki hanuzgacha dunyo tillarida shakllangan fitomorfik metaforaning toifalari to'laqonli o'rganilmagan va alohida tasnif etilmagan. Maqolada fitomorfik metaforaning milliy-madaniy tabiati, etnik xususiyati, kognitiv strukturasi haqida xulosalar beriladi. Ko'p millatli mamlakatlarda qadriyatlarining tushunilishi va ifodalanishi muammosi ikkiyoqlamaliligi bilan xarakterlanadi. Biroq sof milliy qadriyatlar va madaniyatning lisoniy ifodasi bevosita ana shu milliy ong va munosbat bilan belgilanganligi sababli ularning talqini mamlakat uchun ichki va tashqi munosabatlarga xizmat qilishi tabiiydir.

Аннотация

Данная статья посвящена выделению категорий фитоморфической метафоры в некоторых индоевропейских и тюркских языках, а также определению их прагматических и когнитивных функций в отражении картины мира. Фитоморфная метафора характеризуется в лингвокультурном и познавательном аспектах и дает выводы о ее национально-культурном характере, этнической принадлежности, познавательной структуре. Кроме того, проблема фитоморфной метафоры определяет, насколько актуальна ее постановка на повестку дня лингвистики, даже несмотря на то, что она не может быть сопоставлена в различных языковых системах. Потому что до сих пор категории фитоморфической метафоры, сформировавшиеся в языках мира, не были до конца изучены и классифицированы отдельно. В статье даны выводы о национально-культурном характере, этнической принадлежности, познавательной структуре фитоморфической метафоры. Проблема понимания и выражения ценностей в многонациональных странах характеризуется двойственностью. Однако, поскольку языковое выражение чисто национальных ценностей и культуры непосредственно определяется этим национальным сознанием и отношением, вполне естественно, что их интерпретация служит внутренним и внешним отношениям для страны.

Abstract

This article is devoted to the beligitization of certain categories of phytomorphic metaphor in Indo-European and Turkic languages and the identification of their pragmatic and cognitive tasks in reflecting the world landscape. The phytomorphic metaphor is described in the linguistic and cognitive aspect, and conclusions are given about its national-cultural nature, ethnic character, cognitive structure. In addition, the problem of phytomorphic metaphor determines how relevant it is to put linguistics on the agenda, even if it is not compared in the system of different languages. Because the categories of the phytomorphic metaphor, which are still formed in the languages of the world, have not been fully studied and classified separately. The article provides conclusions about the national-cultural nature, ethnic nature, cognitive structure of the phytomorphic metaphor. The problem of understanding and expressing values in multinational countries is characterized by its duality. However, since the linguistic expression of pure national values and culture is directly determined by this national consciousness and monotheism, it is natural for their interpretation to serve both internal and external relations for the country.

Kalit so'zlar: Metafora, lingvistik, lingvostilistik, lingvopragmatik va lingvokognitologik masalalar, millatlararo integratsiyalashuv, millat tushunchasi.

Ключевые слова: Метафора, лингвистические, лингвостилистические, лингвопрагматические и лингвокогнитологические проблемы, международная интеграция, концепция нации.

Key words: Metaphor, linguistic, linguostylistic, linguopragmatic and linguocognitive problems, international integration, concept of nation.

KIRISH

Til va milliy munosabat millat tushunchasi paydo bo'lgandan buyon ularning o'zaro munosabati bilan bog'liq fan vakillarini o'ylantirib keladi va bugungi globalashuv tufayli milliy

ma'naviyat va madaniyat muammosi o'tkirlashgan bir paytda u o'ziga xos ahamiyat kasb etdi va munozaralar maydoniga aylandi. Xususan, tilshunoslikda bu masala fanning o'rganish ob'yekti xususiyatiga bog'liq ravishda, shuningdek, fanlararo integratsiya kuchaygan bir sharoitda yanada dolzarblashdi.

Amerika etnolingvistikasining asoschilaridan biri bo'lgan E.Sepir bu haqda quyidagilarni bayon qiladi: "Madaniyat bu muayyan jamiyat nima qilayotganligi va nimani o'ylayotganligi bo'lsa, til uni qanday, qay tarzda o'ylayotganligidir". Rus etnolingvisti N.I.Tolstoy esa fikrini til a'molining boshqa xususiyatiga yondashgan holda bayon qiladi: "Madaniyat va til munosabatiga butunning bo'lakka munosabati sifatida qaramoq lozim. Til madaniyatning uzviy yoki vositasi sifatida qabul qilinishi mumkin. Bu, ayniqsa, adabiy til yoki folklor haqida so'z ketganda e'tirof etiladi. Shu bilan birgalikda, til madaniyatga munosabat nuqtayi nazaridan mustaqil mavjudlikdir, unga madaniyatdan ayri deb qarash ham mumkin yoki u madaniyat bilan teng huquqli va teng qiymatli fenomendir".

Ta'kidlash lozimki, o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 70yillarigacha tilning ichki sistemalari aniqlangan, til birliklarining semantikasi tadqiq qilingan bo'lsa, 80yillardan tilning strukturasi va lisoniy birliklarining tabiati tadqiq qilingan, XXI asr boshidan esa til va jamiyat, til va shaxs dialektikasining muammosi kun tartibiga qo'yila boshlagan edi. Bu, albatta, g'arb tilshunosligida birmuncha ilgariroq va o'zgacharoq tusda kechgan edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til va madaniyat, til va xalq ongi munosabatining masalalari ancha oldin nazariyotchi tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan edi. Jumladan, buyuk nemis tilshunosi V.Gumboldt til va shaxs, til va xalq, til va madaniyat munosabati masalasini ko'tarib chiqqan va uni moddiy va ma'naviy madaniyat bilan aloqadorlikda o'rgangan edi. Uning ta'kidlashicha, moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassamlashadi; har qanday madaniyat milliydir, uning milliy tabiati tilda borliqni o'ziga xos ko'rishi bilan ifodalanadi; tilga har bir xalqning o'ziga xos ruhiyati, madaniyati, ifodalanuvchi ichki shakli xos; til inson va borliqni bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.[4]

Til milliy va nomilliy vositalardan tarkib topgan bo'lishiga qaramay, unda mavjud nomilliy, ya'ni o'zlashma birliklar shu til sohibi bo'lgan millat ongi prizmasidan o'tgan fikr mahsulini ifodalay ekan, shaklan nomilliy bo'lsada, mazmunan milliy tabiat kasb etadi. O'zlashma birliklar uni o'zlashtirgan millat ma'naviy boyligi bilan to'yinadi, bir vaqtning o'zida milliy madaniyatni o'zga madaniyat unsuri bilan boyitadi. Bir qarashda orginallik kasb etgandek tuyuluvchi madaniyat aslida madaniyatlar baynalminallashuvi, madaniyatlararo kommunikativ globallashuv jarayonida o'zining yangi bosqichiga ko'tariladi, milliy o'ziga xoslik yangi sifat bosqichiga ko'tariladi. Millatlararo integrasiyalashuv faqat leksik o'zlashmalar doirasida kechganligi sababli ham u qandaydir diffuzlik kasb etmaydi, o'zi kirib kelgan madaniyatni o'ziga singdirishga qodir emas, balki ushbu madaniyat tarkibiga singib ketadi. Til D.S.Lixachev ta'biricha, "milliy-lisoniy hamjamiyatda milliy-madaniy konsentrat sifatida namoyon bo'ladi", bu majmuada, albatta, milliy o'ziga xoslik ustuvorligicha qolaveradi.

Har bir til milliy bo'lganligi kabi, milliy nigohlar ham to'lig'icha milliy bo'lib, millat borliqni ana shu nigohlar bilan ko'radi va ularni baholashda ichki milliy tafakkur va milliy stereotiplar asosida ish ko'radi. Shu boisdan milliy madaniyat, qadriyat va tafakkur o'lchamlari borliq hodisalarini "o'lchash" barobarida, o'lchash vositalariga ham milliymental "etalon" asosida munosabatda bo'ladi. V.I.Karasik fikricha, "til va madaniyat – gumanitar bilimlarning muhim tushunchasi. Tilning sotsial mohiyati shundaki, u, avvalo, jamoaviy va individual lisoniy ongda mavjud bo'ladi. Bunga muvofiq ravishda, bir tomondan lisoniy jamoa, ikkinchi tomondan, individium, tilda madaniyatni tashuvchi hisoblanadi".[8]

Ma'lumki, har qanday madaniyat ifodasi ramziy tabiatga ega bo'ladi. Ifodalovchilar ramziy mohiyatga ega bo'lib, ular bir vaqtning o'zida tashqi qobiq bo'lish bilan birga, ikkinchi tomondan, o'z "mag'zi" bilan bamisoli et va tirnoq kabi birlashib ketadi. Bunday talqinda tilning belgililik xossasiga ma'lum darajada putur yetgandek ko'rinadi. Har qanday shartli belgidan farqli o'laroq, til belgilari va uning ifodalanmishlari orasida qandaydir boshqa botiniy bog'liqlik mavjuddek tuyuladi. Zero, tilning paydo bo'lishi haqidagi ilohiylik g'oyalari ilgari suruvchi qarashlarning mavjudligi ham uning boshqa "shartli" belgilardan farqliligini ko'rsatadi. Ya'ni, boshqa biror shartli belgiga nisbatan

TILSHUNOSLIK

ilohiylik nuqtayi nazardan munosabatda bo'linmaganligi til belgilariga nisbatan boshqa shartli belgilarga qo'yiladigan talablar asosida munosabatda bo'lish nomaqbulligini dalillaydi.

M.M.Baxtin: "Biz o'zga madaniyatga o'zi qo'ymagan yangi savollarni beramiz. U esa biz uchun o'z mohiyatini namoyon qilib, yangi mazmuniy chuqurliklarini ochib, javob beradi." [1]

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Til va ruh munosabati borasida XIX asrda atoqli tilshunoslar A.A.Potebnya, V.Gumboldt kabilar tilni belgilar sistemasi deb emas, balki ruhiy kuch, qudrat sifatida talqin etishgan edi. Ana shu belgi uni boshqa ishoraviy sistemalardan farqlab turadi. "Til anglanish va namoyon bo'lish jarayoniga xos ichki borliq a'zosidir. Til barcha nozik ildizlari bilan xalq ruhiga chambarchas bog'langan, xalq ruhi esa tilga ta'sir qilib, uning qonuniyatli rivojini, boyib borishini ta'minlaydi." [4] Boshqa belgilar tizimidan farqli ravishda tilning rivoji "kelishuv" asosida emas, balki xalq, millat ruhiyati, milliy dunyoqarash rivoji asosida takomillashib, qulaylashib boradi. Shuning uchun ham V. Gumboldt "Xalqning tili - uning ruhi, xalqning ruhi uning tilidir", - deb ta'riflaydi.

Tilning milliy ruhiyat bilan bog'liq "stixiyali" rivojlanishini talqin qiluvchi bu yo'nalishni neogumboldtchilar bo'lmish E.Sepir va B.Uorflar "lingvistik nisbiylik farazi" shaklida rivojlantirdilar. Yuqorida aytilganidek, ular milliy "nigoh"lar borliqni turlicha ichki ruhiyat asosida ko'rishlarini bo'rttirdilar. Bu nigohda ruhiyat ushbu nigohning bamisoli fokuslari ekanligini nazarda tutdilar. Natijada turli milliy tillar uchun borliq kartinasi o'ziga xoslik kasb etadi va "olamning lisoniy manzarasi" tushunchasidagi lisoniy so'zi uning tarkibida "milliylik" semasi asosida o'rin egallaydi. B.Uorflarning quyidagi so'zlariga e'tibor qarataylik: "Aniqlanishicha, har qanday til sistemasining asosi uning shakllangan fikrni shunchaki ifodalovchi vosita ekanligi emas, aksincha, grammatikaning o'zi fikrni shakllantiradi, individuumning fikriy faoliyati uchun qo'llanma va dastur, uning tasavvurlarini tahlil va umumlashtirish quroli vazifasini o'taydi. Biz borliqni ona tilimiz boshlagan yo'nalish asosida "bo'laklaymiz". Biz olamdagi hodisalarga xos kategoriyalarni ular shu holicha aniq va ravshan bo'lganligi uchun ajratmaymiz, aksincha, olam tasavvurlarining kaleydoskopik oqimi sifatida namoyon bo'ladi, bu oqim esa ongimiz tomonidan, demak, ongimiz o'zida saqlagan til sistemasi tomonidan amalga oshiriladi. Biz borliqni shunday "bo'lamiz" va tushunchalarda joylashtiramiz va sistemalashtiramizki, bu istalgan yo'sinda bo'lavermaydi. Zero, "bitim" ishtirokchilari shunday "qaror qilishgan. "Bitim" muayyan til jamoasi doirasidagina amal qiladi va tilimizning modellar sistemasiga birlashtirilgan bo'ladi." Bundan shunday metodologik xulosa kelib chiqadi: til sohiblarining tafakkur tarzini belgilaydi; real dunyoni bilish usuli fikrlovchi sub'ektning qaysi til sohibi ekanligiga bog'liq.

Quyida B.A.Serebrennikovning yuqoridagi nisbiylik faraziga raddiyalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- a) ongda shakllanuvchi tushunchalarning manbayi borliqning o'zidir. Til esa inson tomonidan borliqni idrok etish natijasidir, illo ta'sir qiluvchi kuch, borliqni yaratuvchi qudrat emas;
- b) til ma'lum darajada insonning fiziologik qurilishi xususiyatlariga mo'ljallangan, ammo bu o'ziga xoslik uzoq davr mobaynida insonning borliq bilan to'qnashishi natijasida shakllangan;
- v) tildan tashqari hodisalarning bir xil bo'lmagan bo'laklanishi birlamchi nominasiya jarayonida yuz beradi. U lisoniy dalillar farqlanishi, assosiasiyalarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Lingvistik nisbiylik gipotezasining turli talqinlari va ulardagi ziddiyatli holatlar bilan tanishish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, birinchidan, u faraz, ikkinchidan, garchi u faraz bo'lsada, ko'pchilikning e'tiborini tortayotganligi, tadqiqotlar qamrovining kengayib borayotganligi til va madaniyat mushtarakligini asoslash bo'yicha hali ko'p ishlar qilinishi lozimligini ko'rsatadi. M.Koul va S.Skribnerlar haqli ravishda ta'kidlaganlaridek, tilshunoslikning bu muammo bilan shug'ullanuvchi, o'rganish predmeti nafaqat sosial muloqot vositasi, balki tafakkur quroli, madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan yosh sohasi yashashda davom etmoqda. Til va madaniyat, milliy til va milliy ongning dialektik aloqasi haqida S.G.Ter-Minasovning quyidagi fikrlarini xulosa sifatida keltirish mumkin: "Til - madaniyat oynasi, unda nafaqat insonni o'rab turgan real dunyo, uning real turmush sharoiti, balki xalqning ijtimoiy o'zini-o'zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, turmush tarzi, an'analari, urfodatlar, axloq, qadriyatlar tizimi, borliqni his qilishi, dunyoni ko'rishi aks etadi." Bularning barchasi biz quyida ko'rib o'tadigan borliqni tasniflash va baholashning sof milliy ko'rinishlaridan bo'lgan metaforizasiya va metafora hodisasida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Dj.Viko ta'kidlaganidek, "har bir metafora kichkina mifdir." Shuning o'ziyoq metaforani milliylik bo'yog'idan xoli tasavvur qilib bo'lmasligini ko'rsatadi. "Shu sababli borliqni muayyan va mavhum his qilish amalga oshiriladi va shuning uchun ham u tilda mif ijod qilishning samarali usuli hisoblanadi." Shu ma'noda jahon metaforologiyasining atoqli vakillari bo'lgan Dj.Lakoff va M.Jonsonning quyidagi fikrlarini tadqiqotning yo'nalishini belgilaydigan metodologik qiymatli asos sifatida keltirish mumkin: "Biz barcha madaniy qadriyatlar metaforik sistema bilan muvofiqlashgan holatda real hukm suradi deyish fikridan yiroqmiz. Faqat real mavjud bo'lgan va madaniyat qa'riga chuqur singib ketgan qadriyatlarga metaforik tizim bilan muvofiqlashadi." [3]

Shu o'rinda alohida ta'kidlash kerakki, qadriyatlarining o'zi ham turlituman bo'lib, tilshunoslar va fanshunoslar tomonidan turlicha tasnif qilinadi. Masalan, bugungi kunda dunyo xalqlari uchun birday qadrlanadigan ozodlik, tinchlik, farovonlik kabilar umuminsoniy qadriyatlar hisoblanadi. Ammo ayrim qadriyatlar diniy e'tiqod, turmush tarzi va sharoiti, tabiiy sharoit nuqtayi nazaridan ma'lum bir xalq yoki millatgagina xos bo'lishi mumkin. Shu boisdan tilning metaforik tizimi ham qadriyatlarni aks ettirar ekan, ularni ham shu nuqtayi nazardan baholash lozim bo'ladi. Yuqorida har qanday metafora o'zicha kichik mif ekanligi ta'kidlandi. Biroq miflarning ilk insoniyatga xosligi, keyingi metaforalarning umuminsoniy xarakter kasb etishini inkor qilmaydi, albatta. Shuningdek, qadriyatlarni xolis baholash, ularning qaysi ijtimoiy guruh manfaatlariga muvofiqligini ham tan olishni taqozo qiladi. Har qaysi ijtimoiy guruh o'z qadriyatlariga egadir.

O.N.Laguta yuqorida zikr etilgan asarida qadriyatlarni: a) umumahamiyatli; b) subkardinal; v) etnosga xos kabi turlarga bo'ladi.[5]

Olim umumahamiyatli qadriyatlar sifatida shunday qadriyatlarni tushunadiki, unga ko'ra, ularga putur yetishi individni yashash, fikrlash, maqsadlari yo'lida harakat qilish huquqlaridan mahrum qiladi. Bular sirasiga hayot, sog'liq, ozodlik, nasl qoldirish kabilarni kiritadi.

Ikkinchi tur qadriyatlarni subkardinal qadriyatlar sifatida baholar ekan, tadqiqotchi umumahamiyatli qadriyatlarga putur yetishi ikkinchi tur qadriyatlarni ham xavf ostida qolishini ta'kidlaydi. Ular sirasiga huquqiy va siyosiy ozodlik, matbuot erkinligi, saylov va hukumat vakillik organlarida ishtirok etish, sud mustaqilligi, ekologik qadriyatlar kiradi.

Uchinchi tur qadriyatlar kishilarning ong va xulq xususiyatlarini belgilaydi va ulardan kelib chiqadi. V.I.Karasikning uqtirishicha, lingvokulturologiya ana shu qadriyatlarni ifodalovchilari bo'lgan metaforizasiya jarayoniga e'tibor qaratishi, metaforik hodisalarni etnik qadriyat, milliy boylik, milliy madaniyat ifodalovchisi sifatida o'rganishi lozim. Chunki o'zga madaniyat, o'zga dunyo ifodalovchisi bo'lgan metaforani o'rganish, ilmiy tadqiq qilish etnoslararo, millatlararo, xalqlaro o'zaro tushunishning kognitiv zaminini tayyorlaydi. [6]

XULOSA

Mamlakat bir millatli bo'lsa, uning yaxlit tan olingan qadriyatlari tizimi boshqa mamlakat xalqi uchun tushunishi muammoli vaziyatda qoladi. Masalan, xitoy, koreys, arab xalqlari qadriyatlari misolida buni kuzatish mumkin va qadriyatlarining talqini mamlakatlararo o'zaro osonroq tushunish sari yo'naltiriladi. Ammo ko'p millatli mamlakatlarda qadriyatlarining tushunilishi va ifodalanishi muammosi ikkiyoqlamaligi bilan xarakterlanadi. Biroq sof milliy qadriyatlar va madaniyatning lisoniy ifodasi bevosita ana shu milliy ong va munosabat bilan belgilanganligi sababli ularning talqini mamlakat uchun ichki va tashqi munosabatlarga xizmat qilishi tabiiy. Munozaralarda ilgari surilayotgan muammolarni umumlashtirgan holda quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) til madaniyatning tarkibiy qismidir;
- 2) til madaniyatning faqat ifodalovchisi bo'lib, uning o'zi madaniyat tarkibiga kirmaydi;
- 3) til madaniyat unsuri ham, ifodalovchisi ham emas.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бахтин, М. М. (1979). *Эстетика словесного творчества*. Рипол Классик.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (2008). *Metaphors we live by*. University of Chicago press.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). The metaphorical structure of the human conceptual system. *Cognitive science*, 4(2), 195-208.
4. Хумбольдт В. Различие строение человеческих языков и влияние его на духовное развитие человечество // Звегинцев В.В. История языкознания XIX-XX вв. В очерках и извлечениях. В 2 томах. Том 1. – С.
5. Лагута О.Н. Лингвометафорология: основные подходы // <http://www.Balkan.Rusistics> | Статьи | Монографии. Метафорология. Теоретические аспекты. Ч.1. Г.2. § 35.
6. Карасик, В. И. (2002). Языковой круг: личность, концепты, дискурс.